

L. GRUMADIENĖ

ILGŪJŲ IR TRUMPŪJŲ BALSŲ PRIEŠPRIEŠOS NYKIMAS MIESTIEČIŲ LIETUVIŲ KALBOJE

Tyrimo objektu pasirinkta Vilniaus miesto gyventojų lietuvių šnekamoji kalba¹. Ji nėra vienalytė – tai komunikacinė sistema, kurioje pagrečiui gali būti vartojamos kelios kalbos (lietuvių, rusų, lenkų) ar kalbų atmainos (tarmės, pusiau tarmės, tiesiog miesto šnekamoji kalba, norminė ar beveik norminė bendrinė kalba ir kt.). Visos šios posistemės veikė ir tebeveikia viena kitą, jos nėra lygiavertės bendravimo požiūriu. Smulkiau tirta tik lietuvių kalba.

Bene svarbiausias dalykas yra tai, kad dabartinių vilniečių lietuvių kalba turi daug bendrų bruožų, nors genetiškai ji yra nepaprastai įvairialytė: juk tai pirmos arba antros (retai trečios) kartos vilniečiai, todėl dažniausiai neišvengiamas tarminės ar pusiau tarminės tėvų kalbos poveikis. Sinchroninis miestiečių kalbos tyrimas gali duoti naudos ir analizuojant diachroninius kalbų ir tarmių kontaktų dalykus, aiškinantis galimus chronologinius lietuvių kalbos raidos tarpsnius: juk tipologiškai panašūs įvairiatarmių ar įvairiakalbių žmonių sambūriai galėjo susiformuoti įvairiais tautos istorijos etapais. Dabartinė vilniečių lietuvių kalba – tai natūrali laboratorija, kurioje galima stebėti įvairių kalbos raidos veiksnių veikimą.

Vienas iš kalbos raidos stimuliatorių ir katalizatorių yra kalbų kontaktai. Lietuvių kalbotyra juos tiria tiek diachroniniu, tiek sinchroniniu aspektu. Konstatuojama kalbų ir tautų kontaktų reikšmė skylant rytinių baltų prokalbei², diskutuojami kuršių substrato žemaičių tarmėje klausimai.

Nepamirštinas postulatas, kad kalba iš kitos kalbos perima tik tokius, ypač fonologinius, elementus, kurie atitinka jos pačios raidos tendencijas³. Vilniečių kal-

¹ Informantais buvo pasirinkti tik Vilniuje gimę ir visą laiką jame gyvenantys lietuviai, kurių abu tėvai taip pat lietuviai. Atsižvelgta į socialinius bei demografinius parametrus: padalinta į 3 amžiaus grupes, skirti 2 išsilavinimo lygiai. Kadangi tirta šnekamoji kalba, buvo skiriami 3 kontekstiniai stiliai: pašnekesys ar pasakojimas, rišlaus teksto skaitymas ir minimaliųjų žodžių porų skaitymas. Iš viso buvo transkribuota ir statistiškai apdorota 7 val. trukmės 1976–1977 m. į magnetofono juosteles įrašyta 71 informanto kalba. Palyginimui tirta 9 radijo diktorių bei dramos teatro aktorių (taip pat vilniečių) kalba.

² Мажюлис В. Социолингвистические заметки к архаичному характеру языка (балтийские языки) // Baltistica. 1974. Т. 10(2). С. 122–127.

³ Якобсон Р. К теории фонологических союзов между языками // Якобсон Р. Избранные работы. М., 1985. С. 99.

boje vyksta įvairių pakitimų, ir juos dažnai linkstama kvalifikuoti kaip tiesioginį kitų kalbų (paprastai rusų) poveikio rezultata. Kalbų kontaktų mechanizmas gana sudėtingas: a) kontaktai tarp kalbų gali būti tiesioginiai, kurių pasekmė dažniausiai dvikalbystė, ir b) netiesioginiai, kai kontaktuojama, pavyzdžiui, tik su tos pačios kalbos tarmėmis, patyrusiomis tiesioginius kontaktus. Todėl galbūt ir dėl kalbų kontaktų prasidėję šimtmečius tarmėse trunkantys procesai gali suaktyvėti miestiečių kalboje. Sparčiai rutuliotis jie ima tik tais atvejais, kai didesniu ar mažesniu mastu yra vykę tarmėse. Tik todėl, kad tarmėse yra galima įvairiai sąlygota ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos neutralizacija, vilniečių kalboje taip plačiai ir greitai vyksta šios priešpriešos niveliacija.

Už kalbų kontaktų mechanizmą nėra mažiau sudėtingas socialinio poveikio kalbai mechanizmas. Kalbos raida paklūsta kolektyvinėms tendencijoms (Meillet terminas), todėl sąmoninga kalbos tvarkyba ir kodifikacija, būdama individualiosios tendencijos apraiška, neišvengiamai turi remtis avangardinių (tiek pozityvių, tiek ir negatyvių) kolektyvinių tendencijų tyrimu, kuriam tinkamiausia bazė – miestų kalba.

Įvairiais laikais nemažą poveikį kalbos raidai galėjo turėti toks reiškinys kaip nevienalytės artikuliacinės bazės radimasis. Nevienalytė artikuliacinė bazė formuojasi tokiu atveju, kai vyksta reikšmingų pokyčių kalbinės visuomenės struktūroje (susilieja įvairiakalbės ar įvairiatarmės kalbinės bendrijos). Taip vyksta tada, kai sparčiai didėja miestų reikšmė, taigi ir gyventojų skaičius. Jau čia atsikrausčiusiųjų vaikai gali prarasti savotišką visos kalbos sistemos atramos tašką: iš mažens girdėdami įvairius tarimo variantus, neturėdami orientyro, jie susiformuoja labai labilią kalbos sistemą. Pavyzdžiui, priegaidės įvairiose tarmėse realizuojamos skirtingai, „sukryžminus“ jų tarimo ypatybes galimas rezultatas – niveliacija. Didelė variantų skalė – dirva kalbos pakitimams.

Tiriant vilniečių lietuvių kalbą į kalbų kontaktų veiksnį, taip pat ir į kontaktuojančias kalbas ir tarmes, buvo pažvelgta dviem aspektais⁴: 1) lingvistiniu, t. y. atsižvelgiant į kalbų struktūrų sąveikos sąlygas ir galimybes, turint omenyje integracijos slenkstį⁵ tarp lietuvių ir slavų kalbų, kai tiesioginis skolinimasis yra neįmanomas, ir 2) sociologiniu (ar sociolingvistiniu), kai tiriamas faktiškas kalbų ar tarmių mokėjimas ir atsižvelgiama į kalbančiųjų subjektyvius savo ir kitų kalbos vertinimus, vertybinę orientaciją, kalbų prestižą.

⁴ Moravcsik E. A. Language contact // *Universals of Human Language. Method and Theory* / Ed. J. H. Greenberg. Stanford, California, 1978. Vol. 1. P. 96, etc.

⁵ Серебренников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. М., 1974. С. 334.

Tyrimo rezultatai rodo, kad buvęs labai stichiškas įvairiakalbių ir įvairiatarmių žmonių konglomeratas virsta kalbine visuomene: jau antroji karta neišvengiamai vartoja savą ir savitą kalbą, stiprus kalbos lojalumo jausmas.

Pats būdingiausias dabartinės vilniečių lietuvių kalbos bruožas – ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas. Beveik ketvirtadalis tarmių neutralizuoja šią priešpriešą prieškirtniame skiemenyje, tačiau tarmėse nefiksuojamas trumpųjų kirčiuotų galūnių ilginimas, kuris praktiškai yra galimas tipologiniame kalbamos opozicijos lauke, taigi tai yra tik fonetinė galimo fonologinio kitimo specifikacija: *mažũ.* ‘mažù’, *baltĩ.* ‘baltì’, *vaikũ.s* ‘vaikùs’, *salà.* ‘salà’, *butė.* ‘butè’. Tirotoje medžiagoje tokių ilginimų pasitaiko nuo 9 iki 24% galimų atvejų. Tai būdingas inherentinės variacijos pavyzdys: jos pasirodymo įvertinti tikimybiškai neįmanoma.

Nustatyta, kad daugelio vilniečių rišlioje kalboje ilgųjų balsių nekirčiuotame žodžio gale, pvz.: *výru,* *sũriu,* *dũona,* *kõpa,* *kándys,* *pasibaĩgusi,* *bjaurýbe,* *áuklė,* *lėlė* ir kt., realizuojama tik 4–24%, o žodžio pradžioje ar viduje, pvz.: *qžuolýnas,* *rũkýti,* *skaĩtymas,* *lũžimas,* *lýdytas* ir kt. – 4–17% atvejų. Tai aiški ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimo pradžia. Analizuojant tokį kintantį fonemos realizavimą, laikytasi nuomonės, kad kalbos vienetas yra tęstinė realija, kurios matavimui taikyta skalė su keliom padalom: ilgojo balsio realizavimas kaip trumpojo, kaip pusilgio ir kaip ilgojo.

Norint rasti atramos tašką, atlikta paradigminė fonemų identifikacija, pasitelkiant substitucijų testą: tirta 20 kvazihomonimų, besiskiriančių ilgųjų ir trumpųjų balsių nekirčiuotoje pozicijoje priešprieša, pvz.: *skĩltĩ* – *skĩlti*, *miřtĩ* – *miřti*, *várna* – *várna* ir kt. Audicinių eksperimentų metu kvazihomonimai skirti statistiškai reikšmingai, skirtumo nebuvimo tikimybė visuose eksperimentuose buvo mažesnė negu 0,01. Vadinasi, be konteksto opozicija gerai suvokiama. Tačiau spektrinė garšų analizė, kuriai medžiaga buvo parengta iš rišlios kalbos įrašų, aiškesnių nei kokybinių, nei kiekybinių ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos požymių neišryškino. *ė* trukmės vidurkis buvo didesnis už *ē* (atitinkamai 59 ms ir 64 ms), formantės išsidėsčiusios vienodai, taigi įtempimu irgi nesiskyrė (*áukle* – *áuklė*, *bjaurýbe* – *bjaurýbė*). Menkai skyrėsi ir *ã* nuo *ã* (*kõpa* – *kõpa*, *dũona* – *dũona*), *ĩ* nuo *ĩ* (*kándis* – *kándys*, *ántis* – *ántys*) – tik 2–5 ms. Kokybiniai skirtumai taip pat neryškūs, netgi *ũ* būna įtemptesnis už *ũ* (*sũriu* – *sũriu*, *mũru* – *mũru*). Fonetinė opozicijos, specifikacija gerokai padrika.

Nekirčiuotus galūninius ilguosius balsius ypač linkę trumpinti vidurinėsios kartos atstovai. Įsitikinta, kad tais atvejais, kai žodį galima suprasti iš konteksto nepriklausomai nuo to, ar bus realizuota ilgųjų ir trumpųjų balsių priešprieša, ji paprastai nerealizuojama. Nekirčiuoti ilgieji negalūniniai iš esmės tariami (ypač jaunimo) kaip trumpieji arba pusilgiai. Negalūniniai kirčiuoti trumpieji ilginami labai netoly-

giai – skirtingose kalbėtojų grupėse nuo 12 iki 79% galimų atvejų. Ypač ilgina jaunoji karta.

Minėti reiškiniai (ilgųjų balsių trumpinimas ir ilgųjų trumpųjų ilginimas) nėra įsisąmonintas faktas: daugeliu atvejų (duomenys iš sociolingvistinių anketų) informantai mano, kad jie ilguosius taria ilgus, o trumpuosius trumpus, išskyrus galūnius nekirčiuotus ilguosius ir kirčiuotų mišriųjų dvigarsių tarimą: čia informantai iš tikrųjų taria daugiau ilgųjų kaip ilgus ir trumpųjų kaip trumpus, negu jie patys mano apie savo kalbą. Visa tai leidžia tvirtinti, kad ilgųjų ir trumpųjų balsių opozicijos nykimas vyksta gana intensyviai, bet bangomis, nes įsisąmonintas reiškinys yra daug reguliaresnis ir perspektyvesnis, senesnis įsigalėjimo atžvilgiu. Tai patvirtina ir toks faktas, kad vilniečių kalboje praktiškai jau išnyko „nosinių“ nekirčiuotųjų ilgųjų balsių tarimas (*ažuolýnas, tęsinýs, gražinti*), taip mano ir patys vilniečiai.

Norint iširti galimą informantų tėvų tarmių įtaką, buvo atlikta dispersinė analizė, pasinaudojant Bartleto ir Šefės metodais, χ^2 kriterijumi įvertinta galima kiekvieno informanto atskirai tėvo ir atskirai motinos tarmės įtaka. Konstatuota, kad pietų ir vakarų aukštaičių tėvų vaikai šiek tiek mažiau negu apskritai miestiečiai trumpina nekirčiuotus ilguosius balsius. Ir atvirkščiai, tėvų tarmės ypatybė trumpinti galūnes atsiliepią ir jų vaikų kalbai – pastariesiems kiek labiau būdingas ilgųjų balsių trumpinimas galūnėse. Pažymėtina, kad daugelis, stengdamiesi kalbėti bendrine kalba, gali puikiai išlaikyti kalbamą opoziciją, bet laisvesnio stiliaus tekstuose ji nyksta, jos nykimas suvokiamas kaip būtinas, kaip sistemos dalies ar bent tendencijos apraiška, nors „savo vidinėje sistemoje“ informantai moka ją ir išlaikyti.

Viena iš $\bar{V}/V$ priešpriešos nykimo priežasčių gali būti bendrieji pakitimai vilniečių akcentuacijoje: randasi tendencija skirti tik kirčiuotus ir nekirčiuotus skiemenis, rodanti politoninės sistemos nykimą. Kalbamu atveju priežastys ir pasekmės susipynusios. Vykstanti priegaidžių niveliacija sukelia morfonologinių pakitimų, linkstama į koloninį ilgųjų negalinių skiemenų kirčiavimą, kirčiuotus trumpuosius pailginant. Iškylą kirčiuočių mišimo problema, kuriai svarbų poveikį turi analogijos faktorius. Pavyzdžiui, visai II kirčiuotės paradigmai įsivedamas priešpaskutinio skiemens kirtis, neatsižvelgiant ar tai ilgasis, ar trumpasis skiemuo: *plaštākė, naktinis, kiškis, rūbas, rūkyklā*; išlyginamas veiksmažodžių kirčiavimas: *krýpsta, krýpstu, krýpsti, výksta, výkstu, výksti*. Tiesa, čia dar daugiau reikšmės išlaikė priešpaskutinio skiemens kiekybė. Be to, pastebėtas polinkis III kirčiuotės žodžius kirčiuoti kaip I: *pėda, neláuktas, nenutrúkstamas, pāgrindas*. Vengiant šios tendencijos apraiškų ir priegaidei prarandant funkcinį svorį, imamas pažeidinėti Sosiūro-Fortunatovo dėsnis, kirtis iš akūtinio skiemens hiperkorektiškai nukeliamas į trumpąją galūnę (*baltùs, galvàs, pirmàs, vienùs*).

Su galūnių redukcija susijęs reiškinys yra analitinių konstrukcijų įsigalėjimas. Galbūt tai išeitis iš gresiančio „homonimų konflikto“ (Martinet), o gal kelių tarmių

susilieji mo pasekmė? Vis dažnesnės prielinksninės konstrukcijos: *semti samčiu: semti su samčiu*, net *atvažiuoti troleibusu : atvažiuoti su troleibusu*. Vis dažniau vartojami šalutiniai sakiniai vietoj dalyvinių konstrukcijų: *saulėi leidžiantis : kai leis (leidosi) saulė, mamai paliepus : kai mama palieps*. Retėja sintetinių aukštesniojo laipsnio būdvardžių formų: *garsesnis : labiau garsus, gražesnis : labiau gražus*. Pradedama keisti sangražines veiksmažodžių formas: *prisiversti : priversti save, pasiimti : paimti sau, pasigaminti : pagaminti sau*. Tokių reiškinių traktavimas tik kaip tiesioginė slavų kalbų interferencija gali būti iš dalies peržiūrėtas: galbūt slavų kalbų poveikis čia nėra vien morfologinio ar sintaksinio lygmens dalykas, galbūt tai susiję ir su gilesniais fonologinės sistemos kitimais.

Trumpai apžvelgus šiuos tikrai, o gal tariamai su ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimo tendencija susijusius reiškinius, galima būtų padaryti išvadą, kad kalbų kontaktai labai veikia kalbą, tačiau ypač pabrėžtiną jų kaip katalizatoriaus vaidmuo.

THE DISAPPEARANCE OF OPPOSITION BETWEEN LONG AND SHORT VOWELS IN URBAN LITHUANIAN

Summary

The spoken Lithuanian in Vilnius was studied, special attention being paid to the contacts of languages and the mixture of dialects. Over 70 informants were examined and their speech was thoroughly investigated using a complex of methods and techniques. The existence of some sociolinguistic variances systematically appearing and their close connection with subjective evaluation have been established.

It might be concluded from the data obtained that the main linguistic characteristics of Lithuanian spoken in Vilnius are similar to those known in the Lithuanian dialects.